

РЕЦЕНЗИИ

Б. ЕЖЕНХАНҰЛЫ

ЖАПОН ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ТЫҢ ЕҢБЕГІ – «ҚАЗАҚ СҮЛТАНДАРЫНАН ЦИН ПАТШАЛЫҒЫНА ЖІБЕРІЛГЕН ҚҰЖАТТАР ЖИНАҒЫ» КІТАБЫНА ПІКІР (БІРІНШІ БӨЛІМ: ДЕРЕКТАНУЛЫҚ АСПЕКТІ)

2010 жылы жапон ғалымдары Нода Жин мен Онума Такахироның «Қазақ сұлтандарынан Цин патшалығына жіберілген құжаттар жинағы» атты еңбектері Токио университетінде басылып шықты¹. Қазақ тарихы туралы Цин патшалық мұрағат құжаттарына негізделген бұл жаңа еңбек таяу жылдардағы шетел ғалымдарының Қазақ тарихына арналған еңбектері арасындағы біздің назарымызды бірден аударған маңызды ғылыми шығарма болып отыр.

Жүртқа мәлім, Цин патшалық дәүірі қытай деректемесі XVIII–XIX ғғ. Қазақ хандығы мен қазақ тарихы үшін ең маңызды дереккөздерінің қатарында болып табылады. Қазақ туралы Цин патшалық қытай деректемелері арқылы біз сол дәуірдегі қазақ-қытай қарым-қатынастарының қалыптасуы мен даму тарихының негізгі сұлбасын қалпына келтіре аламыз, сонымен бірге атаптыш қытай деректемелері арқылы біз қазактардың, әсіресе Цин патшалығымен біршама тығыз байланыста болған, Қазақ жер аумағының шығыс бөлігінде тұратын қазактардың XVIII–XIX ғғ. ішкі әлеуметтік жағдайлары мен қоғамдық құрылымдары және т.б. тарихи мәселелерді зерттеулерімізге зор септігін тигізеді. Осы себептен де жапон ғалымы Сагучи Тору өткен гасырда өзінің біраз құш-жігерін Қазақ тарихына қатысты Цин патшалық деректемелерін зерттеуге арнал, нәтижесінде «XVIII–XIX ғғ. Шынжаның әлеуметтік тарихы туралы зерттеулер», «Қазактарға қатысты тарихи деректемелерге түсіндірмелер» және «Шынжандағы ұлттардың тарихын зерттеулер»² сынды әйгілі еңбектерді дүниеге экелген. Бұл еңбектер арқылы Сагучи мырза Цин патшалық қытай деректемелерін негіз етіп, оларды қолына түскен ресейлік және Кенес Одағында жарық көрген жазба деректермен салыстырып, қазақ туралы қытай деректемесіне бағытталған ғылыми зерттеудің негізін қалаған. Сагучи Торудың еңбектері күні бүтінге дейін атаптыш саладағы зерттеушілердің столдарынан жиын табылады.

Алайда Сагучи Тору сынды ғалымдардың пайдаланған қазақ туралы дәстүрлі қытай жазбаларының өзіндік кемшіліктегі мен жетіспеушіліктегі бар. Жүртқа біршама мәлім болып келген бұл дерек көздері екінші қол деректеме болып есептелінеді. Олардың жазылу мақсаты, авторлардың ұстанымы және сол авторлардың тарихи материалдарды танып-білу қабілеттері әртүрлі болған, сондықтан ондағы көрсетілген тарихи деректердің барлығы бірдей толыққанды және объективті бола бермейтіндігі сөзсіз. Ал Сагучи Тору сынды ғалымдардың өз кезінде қол жеткізе алмай кеткен көптеген Цин патшалық мұрағат құжаттары, оның ішінде Орталық Азия тарихына қатысты цин мұрағат құжаттары, қазіргі таңда ғылыми айналымға енгізіле бастап, жүртқа тиісті тарихи мәселелерді терендей зерттеуіне мүмкіндік тудырып отыр. Орталық Азия тарихына қатысты цин мұрағат құжаттарының тарихи құндылығы Цин патшалық тарихи немесе тарихи-географиялық еңбектердің деректанулық құндылығынан бір саты жоғары тұрады. Мұның себебі: біріншіден, бұл құжаттардың көбісі сол дәуірдегі тиісті істерге қатысты хаттаған ең алғашқы, ең тікелей, бірінші қолды тарихи деректемелер, сондықтан олар салыстырмалы түрде көбірек сенімді әрі объективті; екіншіден, атаптыш құжаттар табиғи түрде қалыптасқан, кей тарихи іс-оқиғалардың маңыздылығына немесе күрделі екендігіне қарай олардың шенберінде бірнеше, ондаған, тіпті жүзден астам құжаттар қалыптасқан жағдай болған. Бұларды кешенді түрде зерттегендеге, біз жан-жақты мағлұматтарды жинақтап, сол тарихи істер немесе оқиғалардың

¹ NODA Jin, ONUMA Takahiro, *A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty (Joint Usage / Research Center for Islamic Area Studies TIAS Central Eurasian Research Series Special Issue 1)*, Department of Islamic Area Studies, Center for Evolving Humanities, The University of Tokyo, 2010.

² Saguchi Tōru, *18-19 seiki higashi torukisutan syakai shi kenkyū*. Tokyo, 1963; *Kazāfu minzoku shiryō nitsuite no obogaki // Nairiku ajiashi ronshū*. Tokyo: Tai'an, 1964: 259-272; *Shinkyō minzoku shi kenkyū*. Tokyo 1986: Yoshikawa kōbunkan.

басталуы, дамуы және нәтижелері туралы әлдекайда толық әрі нақты сипаттама жасап шығуымызға болады. Ал қазақтармен қатысты Цин патшалық мұрагат құжаттары арасындағы ең құнды материал □ қазақтардың жазған хатнамалары. Бұл хатнамалар цин ұлықтарының патшаларына жолдаған мәлімдемелерінің («奏折») қосымшалары ретінде сақталып келген, оларды негізінен XVIII–XIX ғғ. арасында қазақтың хан-сұлтандары мен басқа да ел билеушілері Цин патшаларына немесе Цин патшалығының шекара аймақтарындағы ұлықтарына «туркі» («қазақ-шагатай») немесе тот-монгол (калмақ) тілінде жазып жіберген — осы «қосымша» болып келген құжаттар Қазақ тарихы үшін ең маңызды тарихи деректемелер қатарында болуға тиісті екендігі даусыз. Нода Жин мен Онума Такахироның «Қазақ сұлтандарынан Цин патшалығына жіберілген құжаттар жинағы» атты еңбектерінің негізгі мазмұны осындай жаңадан табылып жатқан 16 хатнаманың³ төнегінде қалыптасқан, сондықтан да бұл еңбектің ерекшелігі әуелі оның тың тарихи дереккөздерінс, айтальық, қазақ тарихын зерттеу үшін қазақтардың өз қолдарынан шыққан⁴ жазбаларға зейін салуында болып отыр.

Кіріспе, 4 тарау, 1 гlosсарий және 1 әдебиет тізімінен құралған еңбектің кіріспесі мен бірінші тарауы Цин патшалығына жазылған қазақ хатнамаларының өзіне арналған: кіріспеде атальыш құжаттардың тарихи астары, оларға арналған ғылыми зерттеу жағдай, құжаттардың тілі, форматы және компоненті жөнінде сөз козғаса, бірінші тарауда құжаттардың факсимилелерімен (немесе осы заманғы көшірмелерімен) бірге сол құжаттардың транскрипциясы, аудармасы және тиісті түсіндірмелері берілген. Деректанудың ең негізгі талабы болып саналатын бұл жұмыстар тың тарихи құжаттарды дереккөздері ретінде ғылыми айналымға енгізуге мүмкіндік тудырады. Осы тұрғыдан алғанда, Нода Жин мен Онума Такахироның жаңа еңбегі қазақ тарихна қатысты дерек қорды байытудағы маңызды енбек деп есептеуге әбден татиды: біріншіден, бұл еңбек Цин патшалығына жіберілген қазақ хатнамаларының ең көлемді бір топтамасын жинал, оларды ғылыми қауымға ұсынып отыр. Осыған дейін, атальыш қазақ хатнамаларына арналған жұмыстар бар болғанымен, Қытайдың Бірінші тарихи мұрагатының құжаттарды жариялау ережесіне сәйкес, осы қазақ хатнамаларының жариялау жұмысы бытыраңқы әрі созылмалы турде атқарылып келген⁵. Ал Нода Жин мен Онума Такахироның жаңа еңбектерінде біржолата 16 қазақ хатнамаларын топтастырған. Бұның өзі еңбектің деректанулық құндылығын көрсетеді; екіншіден, Нода Жин мен Онума Такахиро өздерінің осы бір жаңа еңбектерінде Цин патшалық мұрагатында сақталған қазақ хатнамаларына арналған бүрінші еңбектердегі біраз ақаулықтарға түзетулер енгізіп, тиісті құжаттардың деректемелік сенімділіктерін асырған. Бұл жөнінде мына мысалдарды айтуда болады:

³ Айта кету керек: осы 16 хатнамаларының соңғысы Цин патшалығына емес, Ресей үкіметіне жазылған. «Қазақ сұлтандарынан Цин патшалығына жіберілген құжаттар жинағы» кітабының авторларының айтуынша, бұл хатнама «салыстыру» мақсатында кітапқа енгізіліп отыр (атальыш кітап, 9-бет).

⁴ Дегенмен мұндағы айтылған 16 хаттың біріншісі, яғни Абылайдың цин патшасы Цынъунга жолдаған тұнғыш хатының қалмақ тіліндегі нұсқасы да оның жүртқа мәлім болып келген қытай тіліндегі нұсқасы сияқты өз кезінде цин ұлықтарының өңдеуінен откөндігі байқалады □ бұл туралы қараныз: Еженханұлы Б., Абылай ханың Цин патшалық ордасына жеколдаган тұңғыш хаты және одан түннедегі тарихи маселе // Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Хабарлары, қоғамдық ғылымдар сериясы, 2 (275), наурыз-шілде 2010 ж.

⁵ 2004 жылы қыркүйек-қараша айтарында біз Қытайдың Бірінші тарихи мұрагатында атальыш қазақ хатнамаларын анықтау жұмысын жүргізгенбіз. Осы жұмыстың нәтижесінде, 2005 жылы қаңтарда біз Қытайдың Бірінші тарихи мұрагатына қазақ-цин қарым-қатынасына қатысты қытай мұрагаттарының бес томдық факсимиле жинағын шығару жөніндегі ұсынысымызben қатар, «XVIII–XIX ғғ. Қазақ хандығы мен Цин патшалығының қарым-қатынасына қатысты хатнама мұрагаттары» («有关18-19世纪哈萨克汗国与清朝关系的书信档案史料») деп аталаған арнаулы бірлескен ғылыми жоба атқару туралы ұсынысты да жасап, ұсынысымызben бірге қазақ-шагатай тіліндегі 29, тот-монгол немесе мәнжү (кейбір хаттардың мәнжү тіліндегі аудармаларыға табылған) тіліндегі 66, жалпы саны 109 қазақ хатнамаларының алғашқы тізімін бергенбіз. Алайда Қытайдың Бірінші тарихи мұрагаты: «Бес томдық факсимиле жинағын шығаруға келісеміз. Ал қазақ хатнамаларды біз алдын ала сараптан шығуымыз керек. Біз әлгі бес томдық факсимиле жинақ жұмысының шенберінде атальыш қазақ хатнамаларын хронологиялық сипаттарына қарай бірте-бірте жарияласақ» деген жауап берген. Дегенмен 2006 жылдан бастап, бұл хатнамалардың біразы жарияланған біздің «Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері» кітап сериясының III томында (бұл кітап туралы келесі түсіндірмемізге қараныз) қазақ-шагатай («туркі») тіліндегі 2, тот-монгол (калмақ) тіліндегі 3 хатнаманың факсимилесі, аудармасы, оларға берілген тиісті түсіндірмелеріміз жарияланған. 2006 - 2010 жылдарында Онума Такахиро, Аугалиұлы Еркін, Әбділәшімұлы Дусенәлі және Еженханұлы Баһыт қатарлы зерттеушілердің Цин патшалық мұрагатында сақталған өзге де 4 қазақ хатнамаларына арналған еңбектері жарық қөрген (алдыңғы үш зерттеушілердің қараныз: Нода Жин мен Онума Такахироның жаңа еңбегінің «Пайдаланған әдебиет» бөлімі; Б. Еженханұлының еңбегі туралы қараныз: алдыңғы түсіндірмемізде көрсетілген мақала).

Біз «Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері» кітап сериямыздың III томында⁶ Абылай ханның Үрімжідегі цин ұлығы Нұсанға қалмақ тілінде жазған бір хатнамасын жариялағанбыз. Сонда, біз аударма барысында аталмыш хаттың үшінші жолындағы «zeruzi nige moorin be□» деген 4 жазуды таставп кеткен екенбіз. Онума Такахиро осы құжатты өзінше қайта оқып, бұл сөздерді то-лықтырган⁷;

2006 жылы Бейжіндегі қытайдың Орталық ұлттар университетінің доценті, түрколог Аугалиұлы Еркін қытай тілінде «Цин патшалық дәуіріндегі қазактардың жайылым жер жалдауына қатысты бір құжат туралы зерттеу» атты мақаласын жариялад⁸, тұнғыш рет болып бір дана қазақ хатнамасын қытай тіліне аударып, оған жан-жақты түсіндірме беруге талпынған. Алайда автор осы хатпен бірге сақталған цин ұлығы Хуэйлиңнің өз патшасына жазған мәлімдемесіне назар аудармаған. Сол себептен де оның зерттеуінде біраз кемшіліктер пайда болған. Мысалы, ол өз зерттеуінде хатнаманың нақты хатталған уақытын анықтай алмаған, сондай-ақ хаттың авторын «Әбілғазы» деп қате оқыған. Ал жапон ғалымы Нода Жин бұл хатнаманы қайтадан оқып, сол хатнамаға қатысты Цин мұрағат құжатына да зерттеу жүргізіп, құжаттың уақыты (1871 ж.) мен авторын (Әбілпейіз) дұрыс көрсеткен⁹.

Дегенмен біз Нода Жин мен Онума Такахироның жаңа еңбегіндегі аталмыш қазақ хатнамаларының тілі жөнінде тұжырымдамалары мен құжаттарды оқығандарға кейір шешімдеріне көніліміз толынқырамайды. Біз мынадай мәселелерге байланысты өз пікірімізді білдіргіміз келеді:

1. Араб графикасындағы «қазақ-шағатай» немесе «туркі» хатнамаларына байланысты тілдік мәселесі.

Бұл мәселеге байланысты кітап авторлары үзілді-кесілді тұжырымдама ұсынудан аулақ болған, дегенмен, олардың мынадай пікірде екендігі анық байқалады: а. бұл хатнамалардың тілі қазіргі заман қазақ тілінен бөлек бір жадағай тіл; ә. татар тілінің ықпалымен қоса, хатнамаларда ұғырыр тілі сияқты түркі тілінің солтүстік-шығыс тобындағы тілдердің ықпалы да бар¹⁰; б. Бұл хатнамалардағы көрініс тапқан «туркі» грамматикасы мен емлесінен айқын ауытқышылықтары сол дәуірдегі қазақтың түркі жазба тіліндегі шын мәніндегі деңгейін көрсетеді¹¹.

Кітап авторларының осы ой-пікірлеріне байланысты біз мынаны айтқымыз келеді: аталмыш хатнамалардың тілдік шеберлігі мен әсемділігі Әлішер Науай елеңдерінің тілдік шеберлігі мен әсемділігінен әлде қайда тәмен екендігі көрініп-ақ тұр. Алайда «шағатай тілі» немесе «туркі» тілінің барлық түркі тілдес халықтарына ортақ болған бір грамматика немесе емле өлшемдері болмағандығы да айдан анық. Аты шартты түрде қойылған осы бір жазба тілдің әрбір түркі тіліндегі қолданысы сол тілдің ерекшелігіне қарай өзінше өзгерістерге ұшырап тұрған. Цин патшалығына жолданған «туркі» тіліндегі хатнамаларын оқығанда ондағы қазақ тілінің қасиеттері, әсіресе ондағы көрініс тапқан қазақ тілінің лексикалық және аузызекі тілдік ерекшеліктері біздің назарымызды ерекше аударып отыр. Құжаттардағы осы бір қасиетке лайықты деңгейде назар аудармағандықтан болар, Нода Жин мен Онума Такахиро «туркі» тіліндегі хатнамаларды оқып, аударғанда біраз категік жіберген. Бұған мысал:

№ 13 хатнаманың (Document M) екінші жолындағы соңғы сөздер «men J□ji goj ağa-i[ini]miz birlä, elli yurtumız birlä» деп оқылып, ондағы «elli yurtumız» деген екі сөз «50 жұрт» (fifty yurts) деп аударылған. Әкесі Әбілпейіздің мұрагері болам деп талпынған Жошының құзырында 50-ақ жұрт бар

⁶ Еженханұлы Б. (құрастырган, қытай деректемелерін аударған, кіріспесін және түсіндірмелерін жазған), *Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері (III том)*, 80-б. Алматы, Дайк-Пресс, 2006. (Нода Жин мен Онума Такахироның жаңа еңбегінде бұл кітап QTQD деп қысқартылып алынған).

⁷ Нода Жин мен Онума Такахироның жаңа еңбегіндегі бұл құжат «Document B» деп көрсетілген. Қараныз: еңбектің 18-беті.

⁸ Аликән Авухали, *И қыянь циндай хасакә зумуди вәнишу дә яныңзю* (Цин патшалық дәуіріндегі қазақтардың жайылым жер жалдауына қатысты бір құжат туралы зерттеу) // Минзу яныңзю (Этнографиялық зерттеулер), 2005 жылы № 5 сан (阿力肯·阿吾哈力：“一件清代哈萨克租牧地文书的研究”，载“民族研究”2006年第5期).

⁹ Нода Жин мен Онума Такахироның жаңа еңбегіндегі бұл құжат «Document H» деп көрсетілген. Қараныз: еңбектің 43-47-беттері.

¹⁰ Нода Жин мен Онума Такахироның жаңа еңбегі, 3-4-беттері.

¹¹ Нода Жин мен Онума Такахироның жаңа еңбегі, 42-бет.

деген сөз ақылға сыймайды. Шындығына келсек, кітап авторларын адастырған бұл сөздерді «el yurtumız» деп оқу керек, ол яғни «ел-жұрт» деген қазақтың тұрақты сөз тіркесі;

- № 6 хатнаманың (Document F) бірінші жолындағы **ضرکین زیرگین** сөзі мен № 8 хатнаманың (Document H) екінші жолындағы **ضرکین** сөзі тиісінше «zergin» немесе «żergin» деп оқылып, оларды мәнжұ тіліндегі «мына мандағы» немесе «дәреже, мәртебе» деген мәндерді беретін «jergi» сөзімен байланыстырылады. Жазылуы екі түрлі болып келген осы сөз асылында қазақ тіліндегі «эскер», «ләшкер» сөздерінің баламасы болып табылатын «шерік» сөзін білдіріп тұр, яғни бұл жерде хаттардың авторлары «Тарбағатай шерігін» деп Цин патшалығының Тарбағатай төңірегіндегі лашкерін мензеп тұр;
- Кітап авторлары № 12 хатнаманың (Document L) тоғызыншы-оныншы жолдарындағы «**هلاو**» мен «**توبی او زومذیکی**» деген сөздерді «halāw» және «tübi özümniği» деп оқи келе, ондағы «halāw» сөзі мен «tübi» сөзін түсіне алмаған. Біздің ойымызша, бұл сөздер қазақ тіліндегі «қалау» («тандау, өзіне ұнағанын сайлап алу, тілеу» мағынада) сөзі мен «тұп» («ақыры, соңы, токтар жері» мағынасында немесе «тұпте келгенде, ақыры соңында» деген сөздің қате қолданыс түрінде) сөзі болса керек;
- № 11 хатнаманың (Document K) екінші жолы, № 12 хатнаманың (Document L) екінші-үшінші жолдары және № 13 хатнаманың (Document M) екінші жолындағы «köp aylar-gä köp yıllar-gä» деген сөздер олардың алдындағы сәйлеммен қатысы жоқ дербес бір сәйлемнің басталуы ретінде қарастырылып, оларды келесі сәйлеммен бірлестіріп, нәтижесінде «Көп айларға, көп жылдарға, мен Жошы гон Іледегі Бао гон цзянцзюньге хат кісі жібердім, соны қарауыл кісі қосып шапшан түрде қарауылдан өткізіп жіберсін» сияқты түсініксіз аударма мәтіндер пайда болып отыр. Шындығына келсек, уш хаттағы бұл сөздердің барлығы өздерінен бұрынғы бір сәйлемнің, яғни «пәленшеттүгеншешінің есендігін тілеп тұрамыз» деген сәйлемнің толықтауышысы болып табылады – бұны аталмыш № 12 хатнамамен тікелей қатысы бар мәнжұ ұлығының мәлімдемесі дәлелдеп отыр: осы мәнжұ тіліндегі құжатта тиісті мәтін «Иле сынды жерлерді билеп тұрган алиха-да-цзянцзюнь гон-ның көп жылдық, көп айлық амандығын тілейміз» деп хатталған¹².

Біздің ойымызша, Цин патшалығына жіберілген қазақтардың «туркі» тіліндегі хатнамалары қазірге дейін жарияланған қазақтардың Ресей үкіметіне жіберген осындағы хатнамаларының тіліне қарағанда осы заман қазақ тіліне әлдекайда жақын келеді. Егер осы хатнамалардағы «амбұн», «албату» және «цзянцзюнь» сынды кірме сөздерді, біраз жүрнақтар (мысалы «-ni», «-niŋ») мен шылауларды (мысалы «bilan») былай қоя тұрып, кейбір әріптегі қазақ тіліне бейімдеп оқығанда (мысалы «اپل», «جىل» сөздерін «жыл», «жер» деп оқығанда) бұл хатнамалардың тілі, әсіресе Абылай хан, Әбілпейіз сұлтаннын кейінгі қазақ билеушілерінің жазған хатнамаларының (Нода Жин мен Онума Такахироның жаңа еңбегіндегі № 9, № 10, № 11, № 12 және № 13 хатнамаларының) тілі қазақ тілін білетін кез келген адамға түсінікті десек артық болmas. Сонымен бірге осы хатнамалардың, әсіресе Әбілпейіз әулетінен жазып жіберілген хатнамалардың тілі «ұйғыр» тілі емес, «өзбек» тілінің ықпалында болған тәрізді. Қазақ қауымының, оның ішінде кейінгі Әбілпейіздің құзырында болған наймандардың біраз көсемдері Сыр бойында, Түркістан төңірегінде қоныс тепкен кездерінде қожалардан діни сауат алғандығы, сондай-ақ Әбілпейіз өлгеннен кейін Ақтайлақ сынды ел көсемдерінің қаракерей наймандар арасына Түркістан жерінен қожаларды қөшіріп әкеліп, жүрттың сауатын аштырғандығы жөнінде қазақтың ауызекі тарихи жырларында айтылып, сол жырлардың негізінде қазіргі заман қазақ тіліндегі тарихи роман да жазылып үлгірген¹³. Осы әдеби шағармаларды нақты тарихи дәйектер ретінде қарастыруға болmas, алайда, ондағы қазақ халқының тарихи жадысында сакталған ұғымнан түркістандық қожалардың шығыстағы қазақтардың жазба тарихына өзіндік үлестерін қосқандығын межелеп білуге болады.

Дегенмен аталмыш хатнамалардың тілі туралы кешенді түрде ғылыми талдаулар жүргізіп, олардың жалпы және нақты тілдік сипаттамаларын түбекейлі паш ету міндеттерін біз филолог ғалымдарға қалдырғанымыз жөн болар.

2. Аудармаларындағы өзге де тарихи-ұғымдық және үйлесімділік ақаулықтар.

Деректану тұрғысынан алғанда болсын, тарихи мәселелерге жаңа көзқараспен қарағандағы тұрғысынан алғанда болсын, Нода Жин мен Онума Такахироның жаңа еңбегінің өзіндік ғылыми ж.

¹² Нода Жин мен Онума Такахироның жаңа еңбегі, 65-бет.

¹³ Қабдеш Жұмаділов, Он екі томдық шығармалар жинағы. XI том: Прометей алауы. Алматы, «Қазғұрт» баспасы, 2005 ж.

байсалдылығы байқалады. Дегенмен «жүйрікке де бір томар» дегендей, қазақ хатнамаларын оқып, оларды аудару барысында осы авторлардың алдынан біраз дүдәмал мәселелер көлденең шығып, оларға кедергі жасаған тәрізді, ал сол мәселелерді шешу барысында олар айтартылғтай тарихи-ұғымдық және үйлесімділік ақаулықтар жіберген. Бұған мысал:

- № 1 хатнаманын (Document A), яғни Абылай ханның Цин патшалығына қалмақ тілінде жолдаған тұңғыш хатының көшірме нұсқасының бірінші-екінші жолдарындағы «öbүгү есеге Ешім қан Yanggir qân» деген сөздер «менің атам Есім хан мен экем Жәнгір хан» деп аударылып, мұндағы аталған екі тарихи тұлғаға: «XVII ғасырдағы қазақ хандары, Абылайдың арғы аталары. Жұрт оларды «Қазақ хандығының құрушылары ретінде есептейді» деген түсіндірмे берілген¹⁴. Мұнда екі тарихи ұғымдық ақаулық байқалады: а. аудармадағы Есім хан мен Жәнгір ханды Абылайдың атасы мен экесі деп көрсеткендігі; ә. түсіндірмегі «Есім хан мен Жәнгір хан – Қазақ хандығының құрушылары» деген сөз. Бірінші мәселе қалмақ тіліндегі «öbүгү есеге» деген сөздерден келіп тұр. Біздің ойымызша, бұл қазақ тіліндегі «ата-баба» деген сөз тіркесінің қалмақ тіліндегі тікелей аудармасы, сондықтан оны «арғы аталарым» деген ұғымда түсіну керек. Ал екінші мәселеге байланысты тек мынаны айтұға болады: Қазақ хандығы құрылғаннан Есім хан, Жәнгір хан дәүіріне дейін 2 ғасырдай уақыт өткен. Сондықтан Абылайдың мұнда Есім хан мен Жәнгір ханды атауының себебін басқаша іздеу керек. Бұл туралы біз төменде тагы тоқтальып кетпектіз;
- Жоғарыдағы Абылай ханның тұңғыш хатына байланысты қытай тіліндегі екі құжаттағы, яғни аталмыш тұңғыш хаттың өндеуден өткен қытай тіліндегі жалған нұсқасы мен Абылайдың хатын тапсырып алғаннан кейін цин патшасы Цяньлуунның қытай тілінде түсірген нұсқауындағы «шэн цзяо (声教)» сөзінің аудармасы мәселесі. Біздің авторларымыз хаттың қытай тіліндегі нұсқасындағы осы сөз тіркесті ондағы екі иероглифтің жеке-жеке мағыналарына қарай «дауыс және оқыту» (voice and teaching) деп қарастырып, тиісті хат мәтінін «біз (қазактар) Ортаңғы мемлекеттің дауысы мен оқытуына қол жеткізе алмап едік» деп аударса¹⁵, Цяньлуун патшаның нұсқауындағы осы сөз тіркесті «дауыс және уәжіп» (voice and precept) деп қарастырып, тиісті сөйлемді «біз өз патшалығымыздың дауысы мен уәжібін (қазактарға) жеткіземіз» деп аударған¹⁶. Шын мәніне келсек, патшалық дәүірі қытай тіліндегі осы бір көне сөз тіркестің мәні – «халыққа қаратылған патшалық мәдени ағарту» (imperial cultural education for the people), яғни «кунфуценства ілімі негізіндегі ресми тәлім-тәрбие». Біздің ойымызша, бұл сөз тіркесін ат үсті аудара салудың жөні жоқ, өйткені, цин билігі ортаазиялық көшпенде қазақ халықының кунфуценства ілімімен үш қайнаса сорпасы қосылмайтындығына қарамастан, дәл осы сөз тіркесі арқылы бүкіл қытай жұртына «қазақтар қытай әлемінің бір белгі болды» деген жалған хабарды жеткізбек болған.

Жоғарыда біз Нода Жин мен Онума Такахироның жаңа еңбегінің кіріспесі мен бірінші тарауындағы мазмұнға шолу жасап шықтық. Енді еңбектің өзге 3 тарауына тоқтальып өтсек. Олардың ішіндегі «Цин патшалық ордасына барған қазақ миссиялары» деп аталатын ең соңғы төртінші тараудың мазмұнында айтартылған патшалық мәдени ағарту (imperial cultural education for the people), яғни «кунфуценства ілімі негізіндегі ресми тәлім-тәрбие». Біздің ойымызша, бұл сөз тіркесін ат үсті аудара салудың жөні жоқ, өйткені, цин билігі ортаазиялық көшпенде қазақ халықының кунфуценства ілімімен үш қайнаса сорпасы қосылмайтындығына қарамастан, дәл осы сөз тіркесі арқылы бүкіл қытай жұртына «қазақтар қытай әлемінің бір белгі болды» деген жалған хабарды жеткізбек болған.

¹⁴ Нода Жин мен Онума Такахироның жаңа еңбегі, 12-бет.

¹⁵ Нода Жин мен Онума Такахироның жаңа еңбегі, 16-бет. Аударма ағылшынша «we have not been able to obtain the voice and teaching of the Central Nation» деп хатталған.

¹⁶ Нода Жин мен Онума Такахироның жаңа еңбегі, 98-бет. Аударма ағылшынша «we convey voice and precept of our dynasty [over the Kazakhs]» деп хатталған.

¹⁷ Нода Жин мен Онума Такахироның жаңа еңбегі, 156-159-беттер.

¹⁸ Осы текстес, алайда, толық емес тізім мына еңбектерде де болған: Ли Шэн, Ҳасакұстан үцизи юй Чжунго Синъцзян дә гуаньси (15 шицз - 20 шицз чжунуну) (XV ғасырдан XX ғасырдың ортасына дейінде Қазақстан мен Қытайдың Шыңжашаң әлкесі арасындағы қарым-қатынастар). 196-203 бб. Харбин, 2004. (□□□: «□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□» (15世纪-20世纪中期)), 哈尔滨, 2004年); Сұңғатай С., Еженханұлы Б., Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. II том. Тарихи-мәдени жәдігерлер. 55-бет. Алматы, Дайк-пресс, 2005.

Ал «XVIII ғасырдың ортасындағы Цин патшалығы мен қазақ көшпендейлерінің қарым-қатынасы: Орта Азиядағы «ежен-албату» қатынас жүйесінің қалыптасуы» деп аталағын екінші тарауы мен «Цин патшалық мұрагат құжаттарындағы казак сұлтандарының титулы туралы эссе» деп аталағын үшінші тарау Нода Жин мен Онума Такахироның жана еңбегінің өзге бір маңызды бөлігі болып табылады: мұнда авторлар XVIII–XIX ғғ. қазақ-цин қарым-қатынасы тарихындағы біраз мәселелерге байланысты өздерінің теориялық тұжырымдарын ұсынып, ой-пікірлерін айтады. Кітаптың осы бөліктегі арналған талқылауымызды біз келесі бір мақаламызға енгізуіді жөн көрдік.

A.K. КАМАЛОВ

Рецензия на книгу С.Г. Кляшторного «Рунические памятники уйгурского каганата и история евразийских степей». СПб: изд-во «Петербургское востоковедение», 2010. 328 с.

Несмотря на некоторый спад в развитии уйгуро-восточных исследований в России, связанный с падением Советского Союза, российские ученые продолжают публиковать фундаментальные труды по истории и культуре уйгуров. К таким трудам относится вышедшая недавно в свет книга известного российского тюрколога С.Г. Кляшторного «Рунические памятники Уйгурского каганата и история евразийских степей» (2010).

Автор книги Сергей Григорьевич Кляшторный является известным специалистом по древнетюркской рунической письменности и истории древнетюркских народов. Сергей Григорьевич недавно отметил свое восьмидесятилетие: он родился 4 февраля 1928 года в городе Гомеле (Белоруссия). Всю свою профессиональную жизнь Сергей Григорьевич посвятил работе в стенах Академии наук, куда он пришел после окончания восточного факультета Ленинградского государственного университета. Сергей Григорьевич является учеником таких корифеев советской тюркологии, как С.Е. Малов и А.Н. Бернштам. С 1963 г. по настоящее время он является заведующим Сектором тюркологии и монголистики Института восточных рукописей Российской Академии наук (бывшее Ленинградское отделение Института востоковедения РАН).

С.Г. Кляшторный известен как автор фундаментальных исследований по истории древних тюрков. Мировую известность принесла ему первая его книга «Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии» (1964 год), которая в настоящее время переведена на многие языки мира. Казахстанцы хорошо знают книгу С.Г. Кляшторного «Казахстан. Летопись трех тысячелетий» (1992), написанную им совместно с Т.И. Султановым. С.Г. Кляшторный также является соавтором серии обобщающих трудов по истории Центральной Азии, изданных в России в последние десятилетия: «Степные империи Евразии» (1994), «Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье» (2000), «Государства и народа Евразийских степей от древности к Новому времени» (2009). Статьи С.Г. Кляшторного, написанные в течение многих лет, были переизданы в сборнике «История Центральной Азии и памятники рунического письма» (2003).

С.Г. Кляшторный поддерживал тесные связи с уйгуро-восточными учеными Казахстана, оказывал помощь в подготовке научных кадров Отделу уйгуро-восточного ведения, а в 1986–1996 годах – Институту уйгуро-восточного ведения Академии наук Казахстана. В начале 1990-х годов под его научным руководством были подготовлены кандидатские диссертации по истории уйгуров и Восточного Туркестана А. Анваровым и автором настоящих строк (А.Камалов). В период существования Института уйгуро-восточного ведения С.Г. Кляшторный принимал активное участие в научных исследованиях уйгурских историков Казахстана. Он был соавтором таких книг, как: «Краткая история уйгуров» (1990), «Восточный Туркестан глазами русских путешественников» (1988), «Восточный Туркестан глазами западных путешественников» (1991). С.Г. Кляшторный также опубликовал очерк по тюркской рунической письменности и уйгурским памятникам для коллективного труда по древней и средневековой истории Восточного Туркестана под руководством академика Б.А. Литвинского (Москва).

Особенностью новой книги С.Г. Кляшторного «Рунические памятники Уйгурского каганата и история евразийских степей» (Санкт-Петербург, 2010, 328 страниц) является то, что она целиком посвящена уйгурам орхонского периода. Книга носит источниковедческий характер и состоит из

двух частей, посвященных соответственно публикации рунических памятников Уйгурского каганата (744-840) и истории уйгуров в контексте общей истории кочевников Евразии. Она включает предисловие (стр. 6-7), введение (стр. 8-26), две части (стр. 27-328), список сокращений и иллюстрации.

Вводный раздел представлен большим очерком истории открытия и изучения древнетюркского рунического письма и созданных на нем памятников.

Первая часть книги под названием «Рунические памятники Уйгурского каганата» (стр. 28-101) посвящена публикации текстов четырех рунических памятников Уйгурского каганата. Три из четырех публикуемых здесь уйгурских памятников были открыты самим С.Г.Кляшторным в ходе работы Советско-Монгольской экспедиции в 1969-1990-х годах. С.Г. Кляшторный дает транслитерацию, перевод на русский язык следующих уйгурских памятников: Терхинской (756 г.) и Тесинской (753 г.) надписей, надписи из Могойн Шине-Усу (760 г.) и Сэврэйского камня (763 г.). Публикация каждой надписи предваряется подробным очерком, рассказывающим об открытии, изучении и содержании текстов и завершающимися подробными текстологическими комментариями. Эта часть книги опирается на ранее изданные ученым тексты надписей, но пересмотренные с учетом высказанных в научных дискуссиях поправок, уточнений и новейших открытий области древней истории уйгуров.

Следует заметить, что всего известны пять камнеписных памятников эпохи Уйгурского каганата, из которых С.Г.Кляшторный включает в книгу только четыре. Не включенными оказался текст последнего памятника орхонских уйгуров – Карабалгасунской уйгуро-согдийско-китайской трехязычной надписи (821 г.). Уйгурская (туркская) часть Карабалгасунской надписи почти полностью разрушена, от нее остались лишь фрагменты, а публикация согдийской и китайской версий является компетенцией иранистов и китаеведов. Несмотря на то, что фрагменты уйгурской версии Карабалгасунского памятника не публикуются С.Г.Кляшторным, сведения этого памятника используются им при освещении истории уйгуров.

Вторая часть книги С.Г. Кляшторного названа «Огузские и тюркские племенные союзы и государства в кочевом мире Евразии (1-е тыс. до н.э. – 1-е тыс. н.э.)» (стр. 102-320). Здесь, по словам самого автора, он «рассмотрел в контексте общей истории евразийских степей, раннюю историю племенных союзов огузов/огузов, главными среди которых в течение нескольких веков были «десятиплеменные уйгуры», историю созданных ими государственных образований» (с. 7). Последний раздел этой части содержит краткую характеристику письменных уйгурских памятников из Восточного Туркестана и Ганьсу (с. 276-321).

Говоря о первой части книги – источниковедческой, хочется отметить, что большую ценность представляет публикация пересмотренных и обновленных чтений уйгурских рунических текстов из нынешней Монголии. С момента их издания, в течение нескольких десятилетий тексты были предметом научных дискуссий. В реконструкции текстов Терхинской и Тесинской надписей принимали участие монгольские ученыe М. Шинеху и С. Харджубай (последний живет в настоящее время в Казахстане). Однако С.Г.Кляшторный считает ненаучными предложенные ими интерпретации, основанные на сравнении с лексикой и грамматикой современных языков (монгольского и казахского) (с. 82).

В 1970-1980-х годах уйгурские рунические надписи стали предметом изучения турецкого ученого Талата Текина. Он издал свои версии чтения и интерпретации Терхинской и Тесинской надписей. В частности, он предложил другой порядок чтения отдельных частей Терхинской стелы. По его мнению, чтение каменных кусков памятника должно начинаться с восточной стороны стелы. С.Г. Кляшторный отвергает такую вероятность, приводя веские научные обоснования (с. 34). В последующем уйгурские тексты были заново изучены японцами А. Катаяма и Т. Одзава, но они лишь повторяют Т. Текина (с. 83).

Один из четырех уйгурских памятников, рассмотренных С.Г. Кляшторным – надпись Могойн Шине-усу, был открыт экспедицией Г. Рамстетда - С. Пельси еще в 1909 г. Густав Рамстедт издал его текст в 1913-1914 годах под названием «Селенгинский памятник», а в 1959 году текст памятника был опубликован в посмертном издании С.Е. Малова под названием «Памятник Моюнчура». Близость этого памятника к Терхинской надписи и наличие в них полностью совпадающих частей позволили С.Г. Кляшторному пересмотреть существующие чтения текста Могойн Шину-усу. Новое прочтение этого памятника дается в книге С.Г.Кляшторного.

Историческая часть книги С.Г. Кляшторного не ставит целью осветить все исторические события Уйгурского каганата. Он рассматривает историю древних уйгуров в более широком контексте истории Евразии. История древних уйгуров тесно переплетена с историей других тюркских племен. Чтобы понять место и роль ранних уйгурских племен, необходимо обратиться к истории предков уйгуров – гуннов, тегрег (гаочэ/теле) и собственно тюрок. Ведя читателя по основным этапам истории предков уйгуров, С.Г. Кляшторный вносит новое видение и обосновывает свои концепции истории древних тюркских народов.

Еще в 1980-х годах, публикуя текст Тесинской надписи, С.Г.Кляшторный впервые в науке обратил внимание на историографические сведения уйгурских памятников. Он отметил, что Уйгурский каганат, созданный в 744 году, согласно уйгурским авторам, был, по меньшей мере, третьим государством, созданным орхонскими уйгурами. Эти данные уйгурских памятников были подтверждены сведениями других письменных источников.

При обращении к истории Уйгурского каганата С.Г. Кляшторный обращает особое внимание на рождение городской культуры среди кочевых уйгуров. Он также описывает крепость Пор-Бажын в современной Туве как западную ставку первых уйгурских каганов, которая называлась Касар-Коруг – «заповедная земля Касар». С.Г. Кляшторный показывает преемственность между Уйгурским каганатом и последующими уйгурскими государствами в Восточном Туркестане и Ганьсу.

В завершающей части книги ученого мы находим краткую характеристику уйгурских памятников из Восточного Туркестана. Тем самым, книга, начинающаяся с уйгурских рунических памятников из Монголии, логично заканчивается обращением к памятникам из Восточного Туркестана. Освещение истории последующих уйгурских государств в Восточном Туркестане не входило в задачу автора, который обращается к ней лишь в связи с описанием уйгурских письменных памятников. История Уйгурского Турфанского княжества, подробно освещенная в трудах многих других ученых, из которых достаточно назвать имена немецких тюркологов Аннемари фон Габен и нашего современника Петера Циме.

Новая работа С.Г. Кляшторного, несомненно, является серьезным вкладом в изучение истории и культуры древних уйгуров. Она обобщает научные открытия в области тюркских рунических памятников уйгурской эпохи, предлагает пересмотренные и комментированные тексты уйгурских памятников и рассматривает основные этапы истории древних уйгуров в тесной взаимосвязи с историей древних кочевых народов Евразии, а вместе с тем открывает новые перспективы в изучении истории и культуры древних уйгуров.